

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређује

А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

Алексића др Радомира (Београд), Вуковића др Јована (Сарајево), Коларича др Рудолфа (Љубљана), Копеског Блажа (Скопље), Павловића др Милевоја (Нови Сад), Сиљвановића др Михаила (Београд), Томановића др Васа (Скопље), Хрстић др Мајла (Загреб)

XXIV Књ.

БЕОГРАД
1959—1960

О ОЗНАЧАВАЊУ *j* У ПРВОБИТНОЈ СЛОВЕНСКОЈ АЗБУЦИ

Основне претпоставке које ћу настојати да образложим у овом раду углавном су ово.

1) У дијалекту на основу којег је створена прва словенска азбука постојало је иза палаталних сугласника приметно мењање боје самогласника задњег реда (*a, u, o*), тј. асимилативно померање артикулације у правцу предњег реда. Ово је могло бити фонетска а не фонолошка појава, тј. појава условљена гласовним положајем.

2) Састављач првобитне словенске азбуке уочио је ову разлику у самогласничкој боји и увео је слова [ю] и [ѡ] за разлику од [оѣ] и [ж]; означавајући засебним фигурама слова не двогласност (*ju, jo*), него друкчију самогласничку боју*. Јер треба разликовати с једне стране стварну фонолошку систему солунског словенског дијалекта и с друге стране гласовну систему истог дијалекта у посматрању и језичком осећању Константина-Кирила.

3) Ово не значи да у првобитној словенској графичкој системи није било ознаке за *j*, како се понекад узима. Глас *j* означаван је надредним знацима. Према томе, иако је рецимо однос *jü/u* представљао само једну фонолошку разлику, она је двоструко означавана — фигуром слова и надредним знаком.

4) По свој прилици је и надредни знак којим је означавано палатално *r, l, n* истог карактера; ознаке [р'], [л'], [н'] представљале би резултат схватања тих фонема као одређених комбинација *r, l, n + j*.

5) Оваква графичка система носи већ у себи узроке даљих промена. Наиме, она се могла одржавати само у дијалекатским срединама у којима је било мућења боје самогласника задњег реда иза палаталних сугласника. Али где ове појаве није било у упадљивијој мери, саме фигуре слова [ю] и [ѡ] морале су добити значење двогласника *ju, jo*, тако да је овде надредни знак постао сувишан. Ћирилско ю, са својим првим делом у облику слова за *u*,

* Глагољска слова из рукописа и цитата представљена су услед недостатка штампарских знакова одговарајућим ћирилским словима у угластој загради.

могло је послужити као графички прототип за спровођење система заснованог на новом схватању слова [ю], [ѣ]. По традицији, надредни знаци могли су негде више а негде мање чувати трагове своје првобитне функције.

1. Азбука каснијих ћирилских споменика, са својим доследно спроведеним системом означавања „јотованих“ самогласника једним словним знаком, не оставља места никаквој сумњи у погледу гласовне вредности тих слова (ю, ѣ, ю, ѣ, ѣ). Она су морала значити $j+a$, $j+e$, $j+o$ итд., што се види и из саме графичке композиције (први део слова несумњиво представља i у значењу j). Сложеније је, међутим, питање како је дошло до тога, за новије графичке системе необичнога означавања двеју фонема једним знаком.

Напротив, за најстарију глаголицу може се сматрати утврђеним да је имала засебна слова само за два јотована самогласника, за етимолошко ju и jo . Овоме треба додати знак за етимолошко ja , који је означавао и етимолошко $ě$. Другим речима, првобитна глаголица имала је диференцијалне знакове само за јотоване самогласнике задњег реда, док се за самогласнике предњег реда употребљава иста словна фигура и кад је испред њих j и кад није. Одавде је настало питање да ли слова [ю], [ѣ] представљају знакове за $j+u$, $j+o$ или можда ознаке за посебну самогласничку боју.

Претпоставку друкчију од традиционалног схватања, по којему су [ю], [ѣ] знакови за ju , jo (односно за 'у, 'о) први је изнео Фортунатов: „По отношению к ю надо заметить, что самая буква употребляемая в кириллице, равно как соответствующее написание в глаголице, указывает на то, что слоговая гласная, входившая в состав ю, отличалась от чистого у, т. е. от ou неотитированного, в эпоху изобретения славянских алфавитов; к такому же заключению приводит и употребление буквы ю в паннонских памятниках [тј. по каснијем схватању у бугарско-македонским старословенским споменицима] . . . а что касается диалекта, являющегося, напр., в Остромировом евангелии, то здесь ю выражает, повидимому, у после j (i) и смягченных согласных“¹. „Иногда в паннонских текстах встречается после этих согласных [тј. ч, ж, ш, шт, жд] и ѣ, вообще как исключение, но последовательно

¹ Ф. Ф. Фортунатов: Лекции по фонетике Старославянского (Церковнославянского) языка, Петроград 1919, 12.

в Синајском требнике ... и здесь в написании ѣ можно видеть обозначение известного диалектического отличия самой носовой гласной от *я* неотированного в положении после этих согласных².

Ово мишљење различито је примљено у науци. Тако га Вондрак одбацује, наводећи као противдоказ колебање *пѣнѣзѣу/пѣнѣзю* у Зографском и Маријинском јеванђељу³. Ни Куљбакин не прихвата ову претпоставку, иако се о њој опрезно изјашњава⁴. У новије време против те претпоставке изјаснио се и други аутор старословенске граматике издате код нас — Ј. Хам, узимајући за противдоказ колебање у писању између *ѣу* и *ю*, као *ѣужѣ/южѣ*, *ѣуѣрѣ/юѣро* и сл. (у Зографском, Маријинском и Асеманијевом јеванђељу)⁵.

С друге стране, схватање слично Фортунатовљевом стиче у науци све више присталица. Тако је Дурново у свом познатом раду „Мысли и предположения о происхождении славянских алфавитов“⁶ подржао Фортунатовљеву идеју, претпостављајући *й* и *ѣ* (или *ѣ* + *неопређени носни сугласник*) као гласовне вредности за [*ю*] и [*ѣ*]. Трубецки у својој реконструкцији старословенске фонолошке системе даје врло значајно место претпостављеним гласовима *й*, *ѣ* (у *ѣN*), *ѣ* (тј. [*ю*], [*ѣ*], [*ѣ*]), и на основу њих пориче постојање *j* као фонеме, сматрајући тај глас за „*j*-artigen Vorschlag“ или „*selbstverständliche Art der Aussprache der Vokale й, ѣ, ѣ, е, і* in den genannten Stellungen“⁷. И Х. Лант сматра вероватним постојање фонема *й*, *ѣ*: „It is probable that the separate ‚iotized‘ letters really represented distinct phonemes in Cyril’s dialect (*й, ѣ*)“⁸. Дилс детаљније разматра разлоге у прилог Фортунатовљеве идеје и

² Исто дело, 17.

³ V. Vondrák: *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin 1912, стр. 50, фуснота.

⁴ Истина, у Јужнословенском филологу VI, стр. 267 Куљбакин подржава ову претпоставку: „Слова за *ю* и *ѣ* изгледа да нису била јотована, него су обележавала нарочиту природу вокала *й, ѣ* носног“. У књ. VIII, стр. 210, истог часописа у његовом ставу има знатно више резерве: „Остаје без потврда претпоставка да је ћиријско и глагољско слово обележавало не јотацију већ нарочити носни вокал, можда носно *ѣ*“. У Куљбакиновој *Старословенској граматици* (Београд 1930) на стр. 53 стоји изричито: „У глагољници не налазимо јотованих слова, сем *ю* и *ѣ*, тј. нарочитих слова за групу *j*+вокал“, иако аутор на стр. 62 и 63 помиње Фортунатовљеву претпоставку не одбацујући је.

⁵ Josip Hamm: *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958, стр. 77.

⁶ *Byzantinoslavica I*.

⁷ N. S. Trubeckoj: *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954, 61—62.

⁸ H. G. Lunt: *Old Church Slavonic Grammar*, Hague 1955, 20.

против ње и сматра да се ово питање за кирило-методски дијалекат не може са сигурношћу решити; ипак претпоставља мућење за језик главне масе споменика или за језик њиховог редактора⁹. И ван Вејк сматра сасвим могућним да је боја самогласника задњег реда била друкчија кад су се налазили иза палаталних сугласника: „Вполне возможно, что в древнейшем старославянском языке ю, љ и љ...употреблявшееся на месте праслав. ја, после неслогового ј и мягких согласных были звуками типа љ, љ̄ (или чем-то вроде љ, љ̄) и љ̄ (а̄)“¹⁰. В. Шчепкин такође сматра да су слова [ю], [љ] представљала самогласнике са артикулацијом помереном према предњем непцу: „[љ] bezeichnet offenbar nazales ■, d. h. irgend ein љ, vgl. den Übergang dieses Lautes in љ und ferner in е; [ю] = griech. υ d. h. љ, und keinesfalls ју“¹¹. К. Хоралек сматра да су не само глагољска него и ћирилска слова ю, љ првобитно могла значити гласове љ, љ̄¹². Да наведем још мишљење А. М. Селишчева, који [ю], [љ] и [љ̄] (од ја) сматра за самогласнике средњег реда, „фонетически обусловленные, произносившиеся вместо гласных заднего ряда при нахождении их после палатальных согласных“¹³.

2. Ових десетак наведених мишљења познатих испитивача старословенског језика и писаца старословенских приручника довољно речито показују да Фортунатовљева теорија или њој сличне претпоставке стичу све више места у науци. Заправо, у прилог овом мишљењу говори неколико ствари.

1) Кирило-методски солунски словенски дијалекат (тј. његово непосредно продужење) није се сачувао. Зато се подаци из савремених дијалеката не могу узети као непосредно сведочанство о солунском говору IX века. Ипак појаве мењања ју (одн. 'и) у і (либе, ичера и сл.) у македонско-бугарским говорима показују да је на том терену било зависности боје самогласника од палаталности претходног сугласника.

2) Такозвано средњобугарско мешање назалних самогласника, које није потпуно страни ни класичним старословенским споменицима, представља слично посредно сведочанство о лабилности самогласничке боје (тј. о склоности самогласника асимилацији

⁹ P. Diels: Altkirchenslavische Grammatik I, Heidelberg 1932, 43.

¹⁰ Н. ван Вејк: История старославянского языка, Москва 1957, 68.

¹¹ Rocznik slawistyczny III, 208; уместо ■ треба да стоји први део глаг. љ.

¹² Македонски јазик VIII (1957), кн. 1, стр. 9—10.

¹³ А. М. Се ищев: Старославянский язык, часть первая, Москва 1957, 68.

према палаталности или непалаталности претходног сугласника) на терену блиском старом солунском дијалекту. За обе појаве мора се претпоставити и прелазна фаза, тј. *j̄j̄*, *j̄j̄* и сл.

3) Сами најстарији старословенски споменици показују појаве несумњиве асимилације самогласничке боје према палаталности или непалаталности суседног сугласника. Ово се види у партиципима презента, где се аналошко *ę* долазећи уместо у прилагођава претходном сугласнику, који задржава непалатални изговор. Примери типа **гѣѣѣ** (у Зографском и Маријинском јеванђељу) показују делимичну асимилацију, а примери типа **ѣѣ** (у Маријинском јеванђељу, Синајском еухологију, Савиној књизи и Синајском псалтиру) можда и потпуно изједначавање са назалом задњег реда.

Уосталом, и промена *j̄b > i*, засведочена у старословенским споменицима, асимилационе је природе, тј. представља асимилацију полугласника према природи претходног сугласника.

4) Стари азбучни низови и азбучне молитве такође сведоче у прилог такве претпоставке. Како је показао Дурново¹⁴, сви они третирају слово **ѣѣ** друкчије него знаке за остале назале, што се може разумети једино ако претпоставимо да је оно било знак за самогласник друкчије боје (различит од *o/p*). Тако је у Париском азбучном низу [**ѣѣ**] једини знак за назалне самогласнике, а крај Минхенског глагољског азбучног низа треба по свој прилици реконструисати овако: *Први део* [**ѣѣ**], **ю**, *други део назалних слова*, [**ѣѣ**] — иако први знак неки испитивачи друкчије читају. Овако схваћен, овај знак би јасно упућивао на претпостављену помућену боју самогласника [**ѣѣ**].

5) С обзиром на многобројна и противречна извођења порекла старословенских (глагољских) слова, тешко је индиције такве врсте узимати као аргуменат од већег значаја. Ипак се за извођење глагољског [**ю**] од грчког *o* може рећи да није мање убедљиво него многа друга извођења. А ако је та претпоставка тачна, она — с обзиром на грчки изговор — упућује на *ï* као на вероватну гласовну вредност овога слова.

6) Међутим, основне доказе у прилог овој претпоставци дају старословенски споменици и нарочито композиција прве словенске азбуке, тј. глагољице.

¹⁴ На истом месту.

Тако је познато да у разним старословенским споменицима налазимо иза палаталних сугласника **ю**, **ѣж** (такође и **ѣ**). Трубецки¹⁵ оправдано одбацује традиционално мишљење да писање на пример **ю** у **чюдо** означава само да **ѣ** чува мекоћу. Мекоћа је релативан појам, и свест о њој могла је постојати само ако је присутна и опозиција, тј. ако је постојало **ѣ** које није било меко. А ово би се могло претпоставити једино ако узмемо да су се гласови **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** и сл. испред самогласника задњег реда изговарали мекше него испред самогласника предњег реда, што претпоставља Шцепкин у делу „Рассуждение о языке Саввиной книги“ позивајући се на примере овакве дисимилације у неким бугарским говорима (ову теоријску могућност Трубецки не узима у обзир). За Константинов дијалекат остаје ова дисимилација у најмању руку недоказана.

Вондраков аргуменат против претпоставке о помућености самогласника [**ю**] и [**ѣж**] (колебање типа **пѣнѣзѣу/пѣнѣзѣю**) Дилс оправдано сматра недовољним, јер се не може колебање у споменицима писаним знатно касније и то на терену ван Константиновог дијалекта узимати као апсолутни податак о том дијалекту. Слично вреди и за алтернације као **оѣжѣ/южѣ**, **оѣтрѣ/ютрѣ** које наводи Хам. Наиме, у глагољским споменицима налазимо и колебање типа **ѣвити/ѣвити** иако је ван сваке сумње да је боја **'а** у Константиновом дијалекту била померена у правцу предњег реда (иначе се **'а** не би могло подударити са етимолошким **ѣ**).

7) Нема, дакле, места сумњи да обележавање етимолошког **'а** и **ѣ** истим глагољским знаком показује помућеност **'а**; ово се углавном и не сматра спорним. А тешко је у овом погледу одвајати остале самогласнике задњег реда (**'и**, **'р**) од **'а**. Асимилације овакве врсте обично се не јављају изоловано, тј. не ограничавају се на поједине гласове него захватају целе гласовне редове.

3. Најречитије, рекло би се и пресудно, у прилог претпоставци о помућености самогласника [**ю**] и [**ѣж**] говори сама концепција првобитног система знакова за самогласнике.

Присталице традиционалног схватања о гласовној вредности ових знакова ([**ю**] = **ju**, [**ѣж**] = **jɔ**) заправо приписују аутору глагољице необично и — није претерано рећи — нелогично решење графичког представљања словенске самогласничке системе. Ако би **j**

¹⁵ Исто дело, 61—62.

у Константиновом дијалекту било самостална фонема (а по овом схватању било је), била би врло чудна и сама замисао да се група од једне сугласничке и једне самогласничке фонеме представи једним знаком, поготово кад се зна да је Константин и један глас понекад представљао са два знака (на пример *у*). То би готово био елеменат слогвне графичке системе, исто тако необичан — како оправдано примећује Трубецки¹⁶ — као кад би се један знак употребио за комбинацију *t+u*.

У светлости ове претпоставке нарочито је необјашњиво не-разликовање *e/je* у првобитној азбуци (да се [e] на почетку речи и на почетку слога изговарало најчешће као *je* — углавном и није спорно). Постоји низ примера који показују да је аутор глагољице радо графички изражавао фонетску сличност појединих гласова — кад је ту сличност запажао. Међутим, између [ю] и [ѣж] с једне стране и с друге стране [оѣ] и [ж] нема никакве графичке сличности (у погледу назала ово вреди за онај део који показује њихову оралну боју). С обзиром на ово било би немогуће на задовољавајући начин објаснити зашто аутор глагољице није на исти начин поступио и код алтернације *e/je*. Не изгледа вероватно да би Константин у једном случају (*u/iu*) занемарио сличност а у другом (*e/je*) разлику у начелно истим алтернацијама.

Увиђајући ову противречност, присталице традиционалног схватања објашњавају је претпоставком да *j* испред *e* није имало фонолошку вредност, тј. да је *je* било просто начин изговора фонеме *e* на почетку речи и на почетку слога. При оваквом објашњавању испушта се из вида једна неминовност. Наиме, само онај гласовни елеменат који ни у једној позицији нема диференцијалну вредност може измицати непосредном опажању, тј. не бити присутан у језичком осећању. Али ако се неки глас јавља у одређеним позицијама као фонема, онда ће и у оним позицијама где нема фонолошку, диференцијалну функцију бити за непосредно запажање исто тако уочљив и исто тако присутан у језичкој свести као и онде где се јавља као фонема. Да се ова два случаја раздвоје, потребан је апстрактни, лингвистички начин посматрања и анализе, а приписивати Константину такву анализу значило би безмало приписивати му познавање принципа до којих је дошла тек модерна фонологија.

¹⁶ На истом месту.

За паралелу може нам послужити стање у савременом српскохрватском језику у погледу *j*. Иако *j* у међусамогласничком положају у суседству с гласом *i* нема фонолошку, диференцијалну функцију, ипак ће га једва писмен човек (а за састављача азбуке који није лингвиста вреди у начелу исто) и у таквом положају написати ако га изговара. Уосталом, у неким нашим савременим говорима није знатно већи број речи са почетним *e* него што се претпоставља за Константинов дијалекат (у црногорском говору који сам обрађивао нисам нашао ни пуних десет), али би било потпуно немогуће на основу тога занемарити или не запазити изговор *j* у *jezik* и сл. — без обзира на степен образованости посматрача.

Према томе, ако се прихвати претпоставка следбеника традиционалног схватања да је *j* било самостална фонема, онда се не може узети да *je* и *je̋* аутор глагољице није разликовао од *e* и *e̋* услед позиционе условљености изговора *j* испред ових самогласника. Објашњење овог неразликовања треба потражити на другој страни.

4. Реконструкција старословенског самогласничког система коју даје Трубецки потпуно је супротна традиционалној. Успостављајући парове самогласника предњег и задњег реда и узимајући самогласнике за практично једине носиоце разлика између палаталних и непалаталних гласова, Трубецки пориче фонолошку вредност гласу *j*, па и гласовима *ř*, *l̥*, *ň*. Систем је, међутим, понешто идеализован и треба га подврћи ревизији.

Основни недостатак теорије Трубецкога јесте у томе што он практично не прави разлику између старословенске фонолошке системе каква је била у стварности и те системе у посматрању човека чије је основно језичко осећање морало имати више грчки него словенски карактер. Тиме се вероватно може објаснити зашто се графичка сличност знакова за фонетски сродне гласове испољава само у специфично словенском делу глагољице, затим декомпонирано представљање јединствених гласова (назални самогласници и *y*), као и неке појаве у редоследу слова (в. о овоме опширније у раду предатом за загребачки часопис *Slovo*, књ. IX).

Кад се то узме у обзир, тешко је претпоставити да је *j* „selbstverständliche Art der Aussprache der Vokale *ü, ö, ä, e, i* in den genannten Stellungen“ и да га Константин није ни запажао. У овом правцу оправдана је ова Нахтигалова констатација: „Med

grškim *e* in slovanskim *e* je moral Konstantin občutiti razliko, ki je obstajala v svojevrstnem palatalnem značaju slovanskega *e*¹⁷.

Ако и претпоставимо да у словенским речима није било почетног *e* (без *j*-), — а то је доста тешко претпоставити — то није могло бити довољно да изговор *j*- измакне запажању аутора глаголице. То је исто тако неоправдано претпоставити као кад бисмо тврдили да ће неки странац запазити у руском језику изговор *j*- у речима као *если*, *едва* итд. само на основу опозиције према речима *эШош*, *эх* и сл. Тим пре је Константин морао уочити изговор *j*- испред *e* што је у словенском тексту морао употребљавати речи са *e*- које је примио преко грчког језика и које он није могао одмах изговарати са *j*- кад их примени у словенском тексту. Исто вреди и за *j* у осталим позицијама (испред *и*, *о* и сл.).

5. У скоро свим важнијим старословенским споменицима срећемо различите надредне знакове. Ако засад оставимо по страни Кијевске листиће, где је употреба надредних знакова сложенија, и ако изузмемо познате функције ових знакова — да замењују полугласнике и означавају умекшану вредност сугласника, остаје још један њихов начин употребе, практично заједнички за све споменике. Наиме, иако се споменици међусобно разликују по облику надредних знакова, по систему и нарочито по фреквенцији њихове употребе, ипак се јасно уочава правило да надредни знак стоји над самогласником којим почиње реч или слог. Уп. код Грунског о надредним знаковима у Зографском јеванђељу: „Очень часто мы замечаем употребление полукруглого значка или значка, имеющего форму несколько похожую на густое греческое придыхание, над союзом *І*, над *І* начинающим слово, реже над другими гласными, начинающими слово, а также при стечении гласных в слове — над второй“¹⁸. Примери из Зогр. јев.: *звѣдѣва*, *ѡдрѣжимѣ* (стр. 2. Јагићева издања), *ѡндѣши* (3), *своѣми* (7), *прѣвѣшѣ*, *прѣдѣинѣ*, *ѣдѣтъ* (21) итд. У Маријинском јеванђељу су надредни знаци много ређи него у Зографском, али се јављају у истим положајима: *Ѣи*, *ѣ* (стр. 13. Јагићева издања), *своѣѣ* (14), *своѣѣ* (14, 15, 16) *влагѣѣ* (19) и сл. О Савиној књизи уп. код Шчепкина: „Надстрочный знак ... пишется ... довольно

¹⁷ Razprave I, Izdaja Znanstveno društvo za humanistične vede, v Ljubljani 1923, str. 156.

¹⁸ Сборн. отд. р. яз. и слов. ИАК, т. 83, № 3, 1907, 11.

последовательно над ѣ, ѣ, ѓ и ѡ в начале слога: также употребляется и над ѡ (встречается только в начале слова) ... Над иотированными гласными и, ю, ю, ѡ этот знак вообще не встречается¹⁹. Богатством надредних знакова одликује се и Супрасаљски зборник, где се они такође јављају над самогласником којим почиње слог²⁰. Напротив, у Ключевом зборнику срећемо свега неколико примера употребе надредног знака у поменутом положају: сѣй, ѣ ѣсочи, ѣюда (стр. 55. Вондракова издања), ѣюда (61). Обиле надредних знакова запажа се и у Синајском еухологију: ѓ покабѣни развоѣ, ѓтѣ рождениѣ своѣго оубиѣтѣ (лист 101) итд. О Остромировом јеванђељу уп. код А. Востокова: „Надстроchnый знак ’ или ‘ ... употреблен иногда над гласною ѣ и ѡ, для означения, что их должно произносить дwoегласно, как ю, ѡ“²¹. Уп. и пример ѣю (стр. 224). Да наведем још из Дилсове старословенске граматике преглед употребе надредних знакова у старословенским споменицима: „Reich mit Zeichen versehen sind Kij., Euch., Ass., Ril., etwa auch Zo. und von den cyrillischen Handschriften Supr., Sav., Hil. und Slu., spärlich sind solche in Mar., Ochr., ganz selten in Cloz., Ps. (wo nur Schreiber 3 sie öfter setzt), nicht vorhanden in Und., Hilf.“²² И многи каснији споменици старословенских редакција чувају овакву употребу надредних знакова (над самогласником којим почиње слог). Што се тиче Кијевских листића, са стањем осталих споменика подудара се бар употреба спиритусних знакова, који се овде срећу над самогласником којим почиње реч, а једном и у средини речи (над другим од два узастопна самогласничка слова: достоѣнѣи).

Према свему, нема места сумњи да је већ у првобитном словенском преводу спроведен систем употребе надредних знакова над самогласником којим почиње слог, иако се прецизнија правила употребе разних знакова у првим словенским текстовима данас не могу утврдити.

6. Многи испитивачи старословенског језика нису обраћали знатнију пажњу на систем употребе надредних знакова. Обично се ови знакови потпуно занемарују или се посматрају као гра-

¹⁹ Рассуждение о языке Саввиной книги, 29—30.

²⁰ Уп. код Лескина и Дилса, *Archiv für slavische Philologie* XXVII, 481—482 и XLI, 115.

²¹ Остромирово евангелие 1056—57 года ... изданное А. Востоковым, Санкт-петербург 1843.

²² Стр. 49.

фичко кићење без икаквог значаја за изговор, као „a purely graphic imitation of the accents and breathings of Greec manuscripts“²³. Јагић их назива палеографским ситницама и у коментару уз своје издање Маријинског јеванђеља каже: „Надстрочные знаци... сохранены все в напечатанном тексте, хотя можно бы и без них обойтись; я признаюь откровенно, не придаю этого рода точности никакого значения“²⁴. Сличних ставова могло би се навести још доста.

Има, међутим, и друкчијих мишљења и покушаја да се нађе неки смисао овом графичком маниру. Тако Лескин, говорећи о надредним знаковима у Супрасаљском зборнику, долази до овог закључка: „Aber das eine ist ersichtlich: dass diese von vielen Philologen missachteten Gewohnheiten der alten Schreiber vielleicht Unsinn, aber doch nicht ohne Methode waren. Auch die Paleographie täte gut daran, ihre Entstehung und Geschichte etwas ernsthafter zu betrachten“²⁵. Трубецки, говорећи о знаку акута у Кијевским листићима, констатује да му је једна од функција да означи „die unkontrahierte Aussprache zweier Vokale“ и да се трагови такве функције надредног знака виде у каснијим споменицима²⁶. Вајнгарт у свом старословенском приручнику каже о спиритусним знаковима: „Обићјне се soudí, že nemáí vyznamu pro výslovnost. Lze snad tušiti, že některé přidechy označovali jotovanou výslovnost na začátku slova a slabiku... jiné že znamenaly způsob nasazení samohlásky... a to nasazení jemneho, protože v stšlov. jako prasl. nebylo pevného“. За Остромирово јеванђеље је констатовано да су надредни знакови могли означавати јотацију (уп. горњи навод из Востокова), а Огијенко чак за један руски споменик из XV века претпоставља да спиритусни знакови можда значе јотацију²⁷. Најодређеније се у том правцу изјаснио Нахтигал, говорећи о употреби спиритусних знакова у Кијевским листићима: „То силі к sklepu, да је же најстарејша глаголска граfiчна традиција на почетних vokalnih znakih praviloma vporabljala spiritusno označbo, да па то ни могла бити само проста kopija grške grafike brez zmisla in reda... temveč да је за то različno vporabo [једног и другог спиритусног знака] tičal tudi še neki drugi pomen, ki se dandanes ne да več

²³ Лант, исто дело, 21.

²⁴ Стр. 418.

²⁵ Archiv für slavische Philologie XLI, 116.

²⁶ Исто дело, 45.

²⁷ Сборник в чест на проф. Л. Милетич, 1933.

dobro dognati, ki pa je po vsej verjetnosti zaznamoval to, kar loči po grafični vrednosti [s]—je ali [ʌ]—je od [o]—o ali [oʏ]—u“²⁸.

7. Рекли смо да словенско *j* није могло измаћи Константиновом запажању. Па ипак му је графичко представљање тога гласа — уосталом као и у нашем савременом правопису — морало наметнути озбиљне проблеме. Наиме, елементи гласа *j* морају се јављати позиционо — у међусамогласничком положају (у судству са самогласницима предњег реда), а тај прелазни глас у разним позицијама није могао бити једнаке изразитости. Извесни акустички елементи гласа *j* морали су се јављати и у грчком језику у таквим позицијама, свакако не на исти начин и у истој мери као у Константиновом словенском дијалекту. Мућење самогласника иза *j* чинило је проблем фонолошког идентификовања овог гласа још сложенијим.

Сви ови моменти могли су наводити аутора глаголице на специфично третирање гласа *j*, друкчије него што је третирао остале словенске гласове. Различите варијанте надредних (спиритусних) знакова могле су се Константину наметнути као логично решење за представљање сложених манифестација овога гласа.

Обично се као доказ одсуства фонетског значаја надредног знака у словенским текстовима наводи чињеница да су грчки спиритуси изгубили значење у изговору давно пре Константиновог доба. Међутим, ово је аутору словенске азбуке пре могло олакшати него отежати примену спиритусних знакова за представљање словенског *j*. Јер иако се спиритуси нису одражавали у грчком изговору (сем у наслеђеним рефлексима неких промена у додиру двеју речи), ипак их је писмена традиција пажљиво преносила, и — што никако не треба губити из вида — чувала су се њихова сасвим мотивисана имена: *πνεῦμα δασύ* и *πνεῦμα ψιλόν* (уп. у преводу: *spiritus asper* и *spiritus lenis*, *густое* и *шонкое* *придыхание* — или код Мусића нешто нејасније: *оштри* и *слаби* *хак*), тј. таква имена која сасвим дозвољавају да се примене на разне манифестације гласа *j*.

Без овакве или сличне претпоставке било би врло тешко објаснити употребу надредних знакова у старословенској писмености. Тешко је приписати непотребно, имитаторско кићење текста Константину — аутору једне строго рационалне графичке системе, практично засноване на принципу „пиши као што гово-

²⁸ На наведеном месту, стр. 157—158.

риш“ (у Константиновој перспективи у великој мери и: „пиши као што чујеш“). Али најтеже би било одговорити на питање шта је натерало спиритусне знакове да се у словенским текстовима не задрже само над почетним самогласником — како се употребљавају у грчком језику — него да се прошире и на унутрашњост речи (на случајеве непосредног додира два самогласника).

Засведочени облици и распоред надредних знакова не дозвољавају прецизнију реконструкцију њиховог облика и система употребе. Не може се утврдити ни првобитни број њихових варијаната (у начелу је сасвим могуће да је Константин и овде одступио од грчких норми).

8. Иако логично замишљен, овакав систем био је осуђен на распадање — већ по намени словенске азбуке и услед специфичности гласовних односа у кирило-методском словенском дијалекту. Добивши универзално словенски карактер, Константинова графичка система неизбежно је морала добити друкчији смисао. За словенске дијалекте у којима није било знатнијег мућења 'и, 'р знакови [ю] и [ѡ] у опозицији са [оу] и [ѡ] морали су сами по себи, без надредних знакова, добити значење *ju, jr* (исто као што је $\frac{1}{2}$ понегде добило вредност *ja*, или као што је у Русији \blacktriangle у опозицији са *a* добило вредност *ja*). Надредни знакови морали су у тим случајевима постајати сувишни, иако се по традицији свест о њиховој вези са јотацијом могла још одржавати (свакако у различитој мери и различито дуго у појединим графичким школама). Тиме постају јаснија различита правила употребе надредних знакова у појединим споменицима (на пример у Савиној књизи знак се не употребљава над јотованим самогласницима; напротив у староруским минејима из XI века знак стоји над \mathfrak{m} и кад је иза сугласника).

На овај начин, тј. двогласно схваћени знакови [ю] и [ѡ] послужили су као основа једног друкчијег система представљања самогласника и јотације, који је до краја развила тек ћирилска писменост. Ћирилско ю (било да је настало од глагољског знака, било према грчком о) могло је послужити као графички прототип новог система.

9. Иако употребу надредног знака за означавање *ř, ř, ř* срећемо у Зографском и Маријинском јеванђељу, у Супрасаљском зборнику и неким другим споменицима, ипак неки испитивачи

сматрају неизвесним да ли га је Константин употребљавао у овој функцији. У сваком случају, изгледа оправдано претпоставити да је овакво обележавање *ř*, *ļ*, *ñ* истог карактера као и обележавање јотације надредним знаком и да представља резултат схватања ових палатала као одређених комбинација гласова *r*, *l*, *n* и гласа *j*. Обележавање палаталности надредним знаком представља у извесном смислу доказ изложене претпоставке о означавању јотације.

У вези са овим треба поменути стање у Супрасаљском зборнику, где се надредни знаци употребљавају и над меким полугласником, што према Лескину²⁹ мора означавати неки нарочити гласовни квалитет, свакако мекоћу.

10. За Кијевске листиће рекли смо да се спиритусни знак употребљава над почетним самогласником, а само једанпут и у унутрашњости речи. Међутим, овим се вероватно не исцрпљује употреба надредног знака у вези са означавањем *j* у овом споменику. Задржаћемо се само на знаку који има облик грчког акута, иако би се и употреба неких других знакова могла разматрати у овом правцу.

Старији испитивачи (на пример Вондрак и Куљбакин) тражили су у овим знаковима само ознаке акцента и квантитета. Уп. код Куљбакина: „Нам кажется более вероятным, что в примерах, как **овѣцѣнѣнѣ** знак ' на коренном слоге обозначает ударение, а на суффиксальном долготу“³⁰. Трубецки³¹ иде корак даље, и на пример за акут претпоставља две функције: 1. акценат и 2. ознака несажетости самогласника.

Међутим, Е. Кошмидер³² потпуно пориче прозодијску функцију надредних знакова у Кијевским листићима и сматра ове знакове за музичку нотацију. Разматрајући примере са акутом он признаје да се овај знак јавља претежно на наглашеном слогу — према старијем месту акцента (на шест страна текста ја сам таквих случајева набројао преко тридесет), док за акут на ненаглашеном слогу наводи ове примере: *silōjъ*, *močeniě*, *rovaniě*, *vъlitiě*,

²⁹ Archiv für slavische Philologie XXVII, 481—482.

³⁰ У рецензији на рад В. Вондрака, који у *-иѣ* види акценат, Известия отделения русского языка и словесности ИАК, т. X, кн. 4, 1905 г.

³¹ Исто дело, 45.

³² Slovo 4—5, 5—24.

všemogzi, svójo, sšpasenie, sšpáseniě, uslýši, tébě (три пута), *tvóje, tvóě, věčnájě, dóstoini, tébe, izbavleniě, sšdravie, razdrěšenie, tvóje, dóstoini, oběčeniě, izdrěšeniě*.

Неке од ових примера треба издвојити:

všemogzi. Надредни знак над полугласником (посебно меким, о чему је већ било речи у вези са Супрасаљским зборником) или уместо њега честа је појава у старословенским споменицима. У Кијевским листићима имамо један пример за то у наслову (*вѣста*), што искључује музичко значење.

dóstoini, dóstoini. Овакав акценат изгледа етимолошки оправдан, а потврђују га примери *дѡсѡѡјан, прѡсѡѡјан* у јужним српскохрватским говорима; уп. и Вуково *дѡсѡѡжан*.

tébe, tébě. Има српскохрватских говора који у овим облицима имају акценат на првом слогу, или који преношењем на предлог упућују на такав акценат.

sšpáseniě, očššeniě, oběčeniě. Сва три примера очигледно упућују на исту акценатску појаву. Акценат *očššeniě* потврђен је српскохрватским *чѡшћенѡ, чѡшћен*, а и за друга два примера акценат се подударе са акцентом српскохрватског трпног придева (*ѡбеѡан, пѡсен*); једнакост акцента трпног придева и оваквих имена била би сасвим разумљива.

У сваком случају, врло је смело побројане примере сматрати за доказе да знак ' не представља акценатску ознаку.

Ако погледамо преостале примере, видећемо да су сви истог типа: у свима њима знак ' стоји непосредно испред *j* или и иза *j* (од тога одступа једино *uslýši*, што не може бити пресудно кад се узме у обзир да над *ш* у истом споменику врло често стоје друкчији знакови). Била би врло чудна оваква акценатска и фонетска условљеност музичке нотације; а и други знаци показују сличну условљеност (знак \wedge готово редовно стоји над *ш*, над крајњим *ж* у генитиву множине и над назалним самогласником).

Графичка сличност знакова у Кијевским листићима са музичким ознакама у неким латинским рукописима не мора бити пресудна, па изгледа да се — бар у погледу знака ' — пре треба сагласити са Трубецким него са Кошмидером, разуме се с том изменом што овај знак у неакценатској функцији нећемо сматрати ознаком несажетости него ознаком у вези са изговором *j*.

11. Доста је тешко одговорити на питање какво су место имали глас *j* и палаталне (помућене) варијанте самогласника *u*, *o* у фонолошкој системи кирило-методског словенског дијалекта.

Тешко се сагласити са реконструкцијом Трубецког, који — како смо видели — пориче фонолошку вредност гласу *j*. Наиме, тешко је претпоставити да није било речи са почетним *e*, кад их у свим словенским језицима има. А ако их је било, то значи да је *j* бар у једном положају имало диференцијалну функцију, тј. да се изговарало не везујући се за нарочиту, помућену самогласничку боју. Напротив, претпостављени гласови *ū*, *ǫ* били су увек позиционо условљени, па би у спрегама *jū*, *jǫ* фонолошко „тежиште“ у језичкој свести пре припало гласу *j* него самогласничким варијантама. Разуме се, овде је реч о стварној фонолошкој системи, у језичком осећању Словена — представника тога дијалекта, а не о словенској гласовној системи посматраној из грчке перспективе.

Ова питања, као и многа друга која су поменута у овом раду, изискивала би опсежнија испитивања, али ја у то не могу улазити овде — у овом покушају одабирања између различитих, често супротних претпоставки и њиховог допуњавања и модификовања.

Миџар Пешикан